

SABIN ADRIAN LUCA, *Viața trăită sub zei. Situl Starčevo-Criș I de la Cristian I, județul Sibiu, România/Living under the Gods. The Starčevo-Criș I site from Cristian I, Sibiu County, Romania, Constantin-Emil Ursu and Stanislav Țerna (eds.), Ed. Academiei Române-București / Editura Karl A. Romstorfer-Suceava, Suceava, 2015, 269 pagini*

Volumul menționat, bilingv, datorat profesorului Sabian Adrian Luca și apărut în seria „Studies into South-East European Prehistory” II, a fost editat de Constantin-Emil Ursu și Stanislav Țerna și este publicat sub egida Editurii Academiei Române și a Editurii Karl. A. Romstorfer, Suceava, 2015. Lucrarea este dedicată lui Gheorghe Lazarovici, cel care a realizat și periodizarea culturii Starčevo-Criș. Volumul include o documentație foarte sugestivă, de bună calitate, incluzând planuri, desene, fotografii, reconstituiri, alături de numeroase grafice, tabele, tabele sintetice care susțin prezentarea rezultatelor (11 tabele, 10 tabele sintetice, 114 fotografii, 141 figuri, 4 reconstituiri, 31 de grafice).

Lucrarea reprezintă un amplu raport asupra săpăturilor arheologice de salvare din punctul Cristian I, datorate echipei coordonate de prof. dr. Sabin Adrian Luca și desfășurate pe traseul autostrăzii Sibiu-Orăștie (parte a culoarului IV paneuropean). Chiar dacă, așa cum menționează autorul, urmează și o monografie pentru acest sit, informațiile cuprinse în volum sunt foarte ample, ajutând cititorul să-și facă o imagine clară asupra cercetărilor desfășurate și a rezultatelor obținute. Autorul a inclus pe lângă datele arheologice propriu zise și analize complexe, datorate conlucrării cu specialiști recunoscuți în domeniu, care îi ridică valoarea. Totodată materialul arheologic prelucrat și prezentat a fost organizat pe criterii științifice, folosind mai multe tipuri de analize, ceea ce oferă siguranță cu privire la concluziile referitoare la încadrarea culturală și cronologică. Lucrarea este organizată în cinci capitole, urmată de Lista ilustrației și Bibliografie.

Cercetările preventive de la Cristian I au dus la descoperirea unui sit foarte important care documentează primul val de migrații neolitice din Transilvania, datorat comunităților Starčevo-Criș din prima fază de evoluție. Alegerea titlului volumului de față este simbolică și expresivă, deoarece descoperirile indică prezența unor complexe cu totul deosebite, care reprezintă deocamdată un unicat în arheologia românească. Mai mult, caracterul ritual al complexelor indică după autorul volumului și un rol de misionariat al comunităților cercetate, ca și implementarea unor noi tehnici de subsistență și

economie (cultivarea plantelor, creșterea vitelor), bazate pe alte caracteristici decât cele anterioare (cules, vânat).

Alegerea locului și a zonei, așa cum arată și autorul volumului, nu este întâmplătoare, comunitatea respectivă fiind interesată de una din cele mai importante bogații a zonei, respectiv, sarea și mai ales izvoarele sărate. În preajmă sunt numeroase stațiuni legate de procesul de neolitizare (Miercurea Sibiului 3-4, Ocna Sibiului și altele în zone învecinate). Depresiunea Sibiu-Săliște oferea de asemenea condiții bune pentru o comunitate implicată în creșterea bovinelor, așa cum sugerează și analizele efectuate asupra oaselor de animale și cum o dezvăluie și numeroasele reprezentări zoomorfe plastice. Totodată amplasarea sitului oferea și o bună vizibilitate/control asupra zonei, iar în fundal culmea „cu vârful piramidal” din M-ții Cibinului ar putea reprezenta un jalon religios și poate chiar venerarea de către comunitate, precum la Lepenski Vir Trescavățul, de pe cealaltă parte a Dunării.

Cercetările de la Cristian I indică trei orizonturi de construcții cu rol sacru: sanctuarul, locuințele cu rol de cult și Casa Morților.

În ceea ce privește sanctuarul, format din mai multe gropi, acesta are mai multe etape (faza inițială verde; refacere roșu; părăsire/abandonare). Forma acestuia, de triunghi cu baza mare spre sud-est și vârful spre nord-vest, este de asemenea foarte interesantă. Gropile fără inventar de pe marginile acestuia sugerează existența unor stâlpi totemici. S-a observat de asemenea concentrarea gropilor cu inventar spre zona centrală. Dar au fost descoperite și gropi rituale de ofrandă. Pentru fiecare complex s-a făcut o prezentare detaliată atât a caracteristicilor arheologice, a modalităților de realizare (implicând săparea gropilor, umplerea lor, căpăcuirea acestora), a inventarului, dându-se detalii cu privire la tipurile de materiale arheologice (ceramică, oase de animale, oase umane, artefacte din piatră cioplită sau piatră șelfuită etc.).

Conform părerii autorului, sanctuarul de la Cristian I se numără printre primele construcții din sit și avea rol important de consacrare a spațiului, el deserving un număr mai mare de comunități neolitice din zonă (din cele sus amintite).

Locuirea de la Cristian I este completată de câteva locuințe semiadâncite (L1 mai mare, L2 și L3 mai mici), care înconjură pe laturile de nord și est sanctuarul cu care nu se suprapun, la care se adaugă un puț și unele gropi. Ea a fost de scurtă durată și autorul apreciază că spre sud-est, spre Cristian, ar mai fi câteva locuințe necercetate. L1 - C40 este de asemenea o construcție de tipul bordeie în cuiburi (9), concentrice, care comunică între ele și au funcționalitate diferită, așa cum arată materialul

arheologic descoperit. Unul din complexele componente, C4 a fost interpretat ca având rol de altar casnic, C51 și C9 au funcționat ca atelier-școală pentru prelucrarea silexului, iar o altă parte a L1 a fost interpretată ca atelier ceramic, poate tot cu rol de învățare. Alte complexe din zonă au fost probabil folosite ca anexe. Autorul a propus și o reconstituire a L1/cuib 1, sub forma unor cupole, adecvată condițiilor climatice în viziunea sa. O parte din pietrele descoperite în număr mare la Cristian I, cunoscute în literatură ca pebble idols le interpretează ca făcând parte dintr-o plasă ce ajută la fixarea acoperișurile realizate din ierburi, interpretare pe care o considerăm corectă. Și în cazul C40-L1, părăsirea era marcată de oase umane risipite depuse peste dărâmături, alături de câteva oase de animale cu urme de ardere.

Puțul (C 001) descoperit (-2,8 m, de formă cilindrică) reprezintă cel mai vechi complex de acest fel cunoscut până acum în teritoriul românesc, amplasat spre partea de nord a sitului, în apropiere de izvorul aflat în zonă și folosit probabil pentru decantarea apei.

Ne atrage atenția și Casa Morților, construită peste o parte din sanctuarul amintit. Această construcție a fost pusă în legătură cu ritualurile de părăsire/abandonare ale sitului. În acest perimetru au fost descoperite 7 schelete umane, în poziție chirchită și grupate câte două. Peste acestea au fost descoperite oase de animale, ca și alte oase umane dispartate, ce arată abandonarea complexului. Aceste descoperiri nu sunt unice la nivel Starčevo-Criș, dar ele au unele particularități. Cea mai interesantă este situația din M4, unde s-a descoperit fragmentul de vas antropomorf, ce redă expresiv o față umană, piesă unicat la acest nivel cronologic.

Sabin Adrian Luca a analizat cu mare atenție materialul ceramic din complexele menționate și care, alături de situația stratigrafică din teren, au conturat și cadrul cronologic general și local al descoperirilor.

Astfel, după părerea sa, descoperirile de la Cristian I, care reprezintă cel mai bogat și complex sit din această

vreme, se încadrează în intervalul Starčevo-Criș IA (6250-6200 BC)-IB (6010-5900 BC)-IC (5845-5710 cal BC), adică în intervalul dintre 6250-5710 BC, cum indică și datele radiocarbon obținute aici și în alte stațiuni ale acestei culturi. În ultima fază are loc și abandonarea/părăsirea sitului în urma unor ritualuri specifice surprinse în complexele investigate, din motive încă neclare, câteva ipoteze fiind lansate de autorul volumului de față.

Pe parcursul volumului autorul și-a exprimat și diferite ipoteze de lucru, unele total viabile, altele pot părea excentrice, dar ele sunt rodul observațiilor din teren, a experienței acumulate și totodată reprezintă și întrebări / posibile răspunsuri pe care și le pune orice cercetător.

Descoperirile de la Cristian I au fost analizate de Sabin Adrian Luca în contextul mai larg al neoliticului timpuriu din zonă și nu numai, subliniindu-se permanent asemănările, deosebirile, elementele speciale pe care le-au etalat noile cercetări. Iată că, prin volumul de față, Preistoria dovedește, o dată în plus, surprize plăcute pentru iubitorii de istorie și demonstrează totodată deschiderea specialiștilor din acest domeniu spre cercetarea inter și pluridisciplinară. Lucrarea de față, foarte importantă pentru istoria României (deoarece documentează din nou primele comunități neolitice), demonstrează necesitatea intensificării cercetărilor arheologice, realizarea lor în condiții optime, pentru a se putea recupera toate informațiile necesare recompunerii vieții comunităților preistorice și care subliniază din nou importanța jucată de acest spațiu în timpul mult hulitei de unii „Old Europe” (Marija Gimbutas).

Felicităm autorul volumului, echipele implicate în cercetare și valorificare și așteptăm monografia completă!

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

VASILE DIACONU, *Repertoriul descoperirilor atribuite epocii bronzului din județul Neamț, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXXVI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2016, 212 pag, 86 figuri, 3 hărți și prefață semnată de dr. T. Bader.*

Distinsul nostru coleg dr. Vasile Diaconu, arheolog, cercetător și șef de secție al Muzeului de Istorie și Etnografie Tg. Neamț, componentă de bază a Complexului Muzeal Județean Neamț, este autorul unei lucrări de sinteză arheologică de tip repertoriu, recent publicată cu finanțarea Complexului Muzeal Județean Neamț, în cadrul prestigioasei serii *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis* și a Editurii „Constantin Matasă” (inițiată de dr. Gheorghe Dumitroaia, în anul 1999). Această serie,

care a debutat în urmă cu 43 de ani, se află acum la cea de a XXXVI-a apariție, sub atenta îndrumare de editor a domnului dr. Dorin Nicola, continuatorul regretatului nostru coleg de breaslă, dr. Gheorghe Dumitroaia, care și-a dat întâlnire cu îngerii în primăvara anului 2016.

Mai adăugăm că domnul dr. Vasile Diaconu, format la serioasa școală de arheologie ieșeană, absolvent al cursurilor Facultății de Istorie „Al. I. Cuza” în anul 2005, precum și a școlii masterale (2007), afirmat deja ca reputat specialist și un fin cunoscător al Epocii Bronzului, are în portofoliu numeroase publicații (studii, articole, note și recenzii), comunicări, precum și mai multe volume, cu tematici diverse, dar, predominant, cu aplecare spre variile aspecte ale epocii metalelor. De altfel, în cadrul acestei serii editate de Complexul Muzeal Județean Neamț,

autorul a mai publicat volumele *Hănești-Botoșani. Mărturii arheologice și istorice* (nr. XXV – 2010) și *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice* (nr. XXVIII – 2012).

De asemenea, credem că este demn de subliniat, în acest context, faptul că domnia sa este autorul unei lucrări de doctorat de excepție, pregătită în cadrul Institutului de Arheologie Iași al Academiei Române, sub îndrumarea a doi dintre corifeii arheologiei românești: Dan Monah (până la dispariția sa prematură în anul 2013) și Vasile Chirica, la a cărei susținere publică am avut prilejul să participăm în anul 2014. În ceea ce ne privește, cunoscându-l atât pe autor, cât și conținutul tezei sale, intitulată *Cultura Noua în regiunea vestică a Moldovei*, putem aprecia că, la momentul publicării, aceasta va înscrie pe coordonate inedite multe dintre problematicile specifice perioadei istorice analizate.

Volumul domnului dr. Vasile Diaconu se deschide cu un solemn moment de recunoștință față de cei 27 de arheologi care astăzi nu mai sunt printre noi, dar încă își fac simțită amprenta, în virtutea unui spirit metafizic etern, de breaslă, și care au activat pe șantierele din județul Neamț, lăsând în urma lor atât de multe și frumoase amintiri, descoperiri și lucrări științifice. Trecând la prezentarea lucrării de față, trebuie să subliniem, așa cum arată în *Prefață* (p. 9-11) dr. Tiberiu Bader, fost director al muzeului sătmărean, stabilit de mai multe decenii în Germania, autor al unor volume remarcabile publicate pe subiectul bronzurilor și despre Epoca Bronzului, că avem în fața noastră o lucrare cu un format inedit. Aici sunt reliefate câteva aspecte generale, care, sub titulatura *Gânduri arheologice despre județul Neamț*, ne poartă într-o călătorie inițiată printr-un spațiu geografic atât de frumos, generos și favorabil vieții umane încă din Paleolitic, călătorie pe care însuși Tiberiu Bader a efectuat-o cu peste cinci decenii în urmă, când a participat, alături de reputatul arheolog C. S. Nicolăescu-Plopșor, pe șantierul arheologic al viitoarei hidrocentrale de la Bicaz, loc unde i-a cunoscut pe marii noștri arheologi: Mircea Petrescu-Dîmbovița, Al. Păunescu, M. Brudiu, V. Căpitanu. Semnatarul acestor rânduri subliniază, în mod just, necesitatea întocmirii unor asemenea repertorii, precum și faptul că lista generoasă, reprezentând 200 de descoperiri ale Epocii Bronzului din județul Neamț ușurează calea unor investigații ulterioare, amănunțite, în cadrul unor șantiere dedicate.

Este vorba despre un repertoriu arheologic județean, care analizează doar o singură epocă istorică (în cazul de față Epoca Bronzului), fapt inedit în istoriografia noastră, în care, se cunoaște, arheologii au optat pentru ansambluri informaționale pornind de la Paleolitic până la diverse momente ale Evului Mediu, indiferent dacă lucrările au fost elaborate în cadrul unor colective sau au avut ca semnatar doar un singur autor. Cităm doar câteva exemple de repertorii, pentru a se înțelege contextul în care se încadrează lucrarea prezentată aici: N. Zaharia,

Em. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea* (București, 1970); S. Dumitrașcu (red.), *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor* (Oradea, 1974); Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I-II Botoșani (București, 1976); G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui* (București, 1980); V. Chirica, Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași* (Iași, vol. I – 1984; vol. II – 1985); I. H. Crișan et alii, *Repertoriul arheologic al județului Cluj* (Cluj-Napoca, 1992); V. Moga, H. Ciugudean (red.), *Repertoriul arheologic al județului Alba* (Alba Iulia, 1995); V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș* (Târgu Mureș, 1995); Fl. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov* (Brașov, ed. I-a – 1996; ed. a II-a – 2004); V. Cavruc (red.), *Repertoriul arheologic al județului Covasna* (Sfântu Gheorghe, 1998); M. Barbu et alii, *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior. Județul Arad* (Timișoara, 1999); V. Cavruc (red.), *Repertoriul arheologic al județului Harghita* (Sfântu Gheorghe, 2000); S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu* (situri, monumente arheologice și istorice), (Sibiu, 2003); S. A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin* (București, 2004); E. Ciubotaru, *Monumente istorice din județul Neamț Situri arheologice* (ed. I-a, Piatra Neamț, 2005); S. A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara* (Alba Iulia, 2005); S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc. Repertoriu* (Sibiu, 2006); E. Ciubotaru, *Monumente istorice din județul Neamț. I. Situri arheologice* (ed. a II-a, Iași, 2007); S. A. Luca, N. Gudea, *Repertoriul arheologic al județului Sălaj* (Sibiu, 2010); C. Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, vol. I-II, (Baia Mare, 2011); C. Croitoru, *Galați. Repertoriul descoperirilor arheologice și numismatice* (Galați, 2013); O. L. Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, ed. I-a – 2013; ed. a II-a – 2016 (Botoșani).

În *Introducere* (p. 13-14), autorul volumului de față rezumă obiectivele lucrării și punctează elegant inconsistența unei contribuții anterioare, privind lista siturilor arheologice din județul Neamț, redactată de E. Ciubotaru (*Monumente istorice din județul Neamț Situri arheologice*, apărută în 2005 și 2007, la Piatra Neamț, respectiv Iași). Justificând viziunea sa referitor la întocmirea unui repertoriu arheologic fixat pe o epocă istorică, autorul arată că materialele documentare sunt atât de bogate, încât cadrarea precisă din punct de vedere cronologic ajută la înregistrarea cvasi-exhaustivă a informației și a siturilor arheologice reperate / cunoscute. Se precizează că datele publicate au fost aduse la zi, adică la nivelul anului 2015, fapt pozitiv, dacă judecăm după ritmul destul de alert în care apar în prezent noi situri, mai ales datorită diverselor lucrări antropice. Firește, siturile sunt cumulate pe baza studierii literaturii arheologice de

specialitate, dar unele reprezintă și rodul muncii de teren, desfășurată de autor. De asemenea este precizat că s-a utilizat cronologia „clasică” a bronzului românesc, ceea ce l-a determinat pe autor să nu includă, de pildă, descoperirile aparținând culturii Amforelor Sferice în conținutul repertoriului; în schimb, lista descoperirilor acestei culturi de pe cuprinsul județului Neamț se regăsește la finalul volumului sub forma unei anexe minuțios întocmită.

Cadrul natural (p. 15-20) reprezintă un preludiv logic și de nelipsit din orice lucrare arheologică; ca știință a trecutului care vizează activitatea de orice fel a comunităților umane, arheologia are ca fundament, firește, habitatul uman, preistoric sau istoric, după caz. Astfel se înțelege mult mai clar de ce anumite zone au un potențial arheologic ridicat, iar altele mai redus. Spațiul administrativ al județului Neamț, cu trecere treptată de la Carpații Orientali la culoarul Siretului era marcată în Preistorie, ca și acum, un grad înalt al preferinței pentru locuirile umane, pornind (de la apus spre răsărit) de la zona montană, trecând la cea specifică subcarpaților și la cea de podiș. Firește, așa cum specifică și autorul, pasurile montane: Păltiniș, Borsec, Tulgheș, Bicaz, au reprezentat căile de comunicare transcarpatice de-a lungul mileniilor, permițând un flux permanent de populație. Și valea râului Bistrița este punctată ca atare de către autor, din perspectiva unei punți de legătură între spațiile geografice adiacente. Chiar dacă zona montană a județului Neamț nu a fost consistent locuită în epocile străvechi, aici există totuși urme ale civilizațiilor preistorice, inclusiv cele specifice Epocii Bronzului. Sunt de menționat și datele rezumate de autor, referitoare la *Subboreal*, când au existat etaje de carpen și de fag în zona județului Neamț; este interesantă precizarea că în perioada post-eneolitică, pe baza descoperirilor de la Târpești (jud. Neamț, săpături efectuate de Silvia Marinescu-Bilcu), s-a concluzionat că a existat o reimpădurire a suprafețelor, în detrimentul celor acoperite cu *Cerealia*. De asemenea, spre finalul Epocii Bronzului a avut loc o expansiune a dezvoltării stejarului. În continuare sunt punctate: importanța în Preistorie a izvoarelor de apă sărată, existența unor resurse bogate de lemn, piatră, diverse roci magmatice și sedimentare, cupru, din care omul Epocii Bronzului și-a realizat arme și unelte.

Istoricul cercetărilor (p. 21-26), însumează datele existente, ordonate după criteriul cronologic firesc, asigurate de o completă bibliografie a tratării descoperirilor caracteristice Epocii Bronzului. Arătând că primele informații de ordin arheologic datează încă de la finele veacului al XIX-lea, pentru județul Neamț, dr. Vasile Diaconu subliniază că siturile de Epoca Bronzului, în număr de șapte, au fost repertoriate întâia dată de preotul Constantin Matasă, fondatorul muzeului nemțean, în perioada interbelică. O dată cu avântul înregistrat pe plan național în ceea ce privește finanțarea cercetării

arheologice de după 1950, se remarcă, și pentru județul Neamț, șantiere numeroase și consistente sub raportul descoperirilor înregistrate și a însemnătății lor pentru istoria națională. Amintim aici doar câteva dintre exhaustivele reperi marcate de colegul nostru: săpăturile din situl eponim al culturii Costișa; cele de la Văleni, cu materiale datând din vremea culturilor Costișa și Noua; Luminiș – Piatra Șoimului; mormintele Noua de la Ciritei – Piatra Neamț; necropola Noua de la Doina; necropola Noua de la Săbăoani; așezarea de la Târpești, cu materiale din perioada timpurie, mijlocie și târzie a Epocii Bronzului; așezarea Costișa de la Borlești. Aceste situri au fost investigate și publicate în rezumat sau *in extenso* de mari nume ale arheologiei românești: Al. Vulpe, V. Ursachi, M. Ursachi, Al. Păunescu, M. Zamoșteanu, A. Nițu, M. Florescu, S. Marinescu-Bilcu, Șt. Cucuș, Gh. Dumitroaia). Depozitele de bronzuri și piesele izolate din județul Neamț au fost incluse și în sinteza *Depozitele de bronzuri din România*, semnată de M. Petrescu-Dimbovița în 1977.

Acest capitol al lucrării marchează și contribuțiile de după 1990 și, alături de șantierele arheologice, sunt trecute în revistă vestigiile Epocii Bronzului cuprinse în lucrările de sinteză publicate de cercetătorii nemțeni și nu numai, așa cum sunt cele sembrate de Gh. Dumitroaia, Șt. Cucuș, V. Ursachi, A. C. Florescu, Fl. Burtănescu, E. Sava, A. Popescu, R. Munteanu, V. Diaconu. Notăm și existența unui subcapitol referitor la *Abordarea pluridisciplinară a epocii bronzului din județul Neamț* (p. 25-26), care se constituie într-o necesară sinteză a datelor arheozoologice, antropologice, sedimentologice, petrografice, mineralogice, metalografice și radiocarbon (acestea prezente în Anexa 2 a volumului), la multe dintre acestea colegul nostru Vasile Diaconu având contribuții recente, substanțiale.

Repertoriul descoperirilor (p. 27-84) reprezintă esența conținutului acestui volum; seturile informaționale au fost ajustate în funcție de cerințele minimale necesare identificării/repertorierii unui sit arheologic sau unei descoperiri izolate. Într-un succint preambul, autorul arată că materialele arheologice au fost consultate, verificate și studiate în muzeele din cuprinsul județului Neamț, precum și la Universitatea „Al. I. Cuza” (Facultatea de Istorie) și Institutul de Arheologie din Iași, precum și la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București. Aceștia li se adaugă varii colecții școlare și muzee sătești. Algoritmul de prezentare este structurat astfel:

Nr. sitului/descoperirii izolate; sat; comună;

Toponimul (acolo unde există);

Autorul/autorii cercetării; data cercetării;

Localizarea, sumară descriere a situației din teren, suprafața aproximativă a sitului, conținutul descoperirii;

Coordonate GPS (acolo unde a fost posibil);

*Perioada istorică (ex. timpurie, mijlocie sau târzie);
Bibliografia.*

În total avem în fața noastră un lot de 200 de descoperiri, sintetizate și în tabelul nr. 1 (p. 79-84), precum și în capitolul final intitulat *Considerații finale* (p. 85-92), unde sunt meticolos discutate descoperirile în funcție de perioada istorică în care se încadrează. Analiza d-lui dr. Vasile Diaconu relevă câteva particularități interesante, anumite trăsături regionale ce deschid calea viitoarelor cercetări. În primul rând, se observă o preponderență a descoperirilor aparținând Bronzului Târziu. Rezumăm doar că pentru Bronzul Timpuriu sunt cunoscute 19 așezări, în această perioadă, remarcându-se descoperirile aparținând grupului cultural Târpești. Sunt documentate așezări, descoperiri funerare și piese izolate; așezările sunt amplasate pe poziții înalte, majoritar, constatându-se inclusiv prezența în apropierea izvoarelor cu apă sărată. Pentru această etapă se constată prezența topoarelor de tip Baniabic și *Randleinstenbeile*. În privința Bronzului Mijlociu, constatăm prezențele Costișa, Komarov, Monteoru și Wietenberg. Un număr de 38 de așezări (caracteristică este suprafața redusă a acestora) aparțin culturii Costișa, dintre acestea meritând a fi menționate cele de la Costișa și Siliștea, unde săpăturile au oferit date relevante pentru această perioadă. Se pare că exista un anumit grad de organizare socială, anumite așezări constituind grupuri („nuclee”) care gravitau în jurul așezărilor de maximă importanță; aici interesează opiniile autorului privind „străjuirea” unor căi de acces/comerciale, care legau probabil spațiul transilvan de Podișul Moldovei / culoarul Siretului. Cultura Monteoru este documentată printr-un număr de 13 situri, dintre care unele ocupă suprafețe de cca. 3-5 ha. Cultura Komarov este identificată în punctele Lunca – *Poiana Slatinei* și Oglinzi – *Cetățuia*, autorul opinând că aceste prezențe par a se lega de valorificarea izvoarelor cu apă sărată. Materialele de tip Wietenberg apar în situl de la Costișa, constituind, alături de alte tipuri de obiecte izolate, importuri din zona transilvană. În sfârșit, pentru Bronzul Târziu, reprezentat de cultura Noua, sunt semnalate 130 de așezări, descoperiri funerare și descoperiri izolate; descoperirile Noua din zona montană lipsesc, deocamdată. Este importantă legătura dintre așezările / grupele umane Noua și izvoarele cu apă sărată, fapt documentat bine la Lunca – *Poiana Slatinei*. Așezările Noua ocupă în special afluenții marilor artere hidrografice, mai ferți de viituri, cu o anumită dispunere (poziții mai înalte), în unele cazuri, căutându-se poziții

apărate natural. Se cunosc din această perioadă multe piese izolate de bronz, precum și cinci depozite.

Urmează *Anexe* (p. 93-99), structurate astfel: *Anexa 1* – descoperirile atribuite culturii Amfoarelor Sferice (p. 93-95, cu 10 descoperiri); *Anexa 2* – lista datărilor C14 din situri ale Epocii Bronzului (p. 96-98); *Anexa 3* – analize metalografice pentru obiecte de bronz din județul Neamț (p. 99). Volumul se încheie cu un rezumat în limba engleză (p. 101-103), lista ilustrațiilor în aceeași limbă (p. 105-108), *Abrevieri* (p. 109), *Bibliografie* (p. 111-126), *Harta 1* – Răspândirea siturilor și descoperirilor izolate atribuite Epocii Bronzului, *Harta 2* – Răspândirea siturilor și descoperirilor izolate atribuite Bronzului Timpuriu, *Harta 3* – Răspândirea siturilor și descoperirilor izolate atribuite Bronzului Mijlociu, *Harta 4* – Răspândirea siturilor și descoperirilor izolate atribuite Bronzului Târziu și *Ilustrație* (p. 127-212), care conține un număr de 86 de figuri. Aceasta din urmă conține fotografii, desene, planuri de săpătură, fiind îngrijit realizată.

Concluzionând, apreciem că avem în fața noastră o primă lucrare, deosebit de consistentă, fixată concret pe axa repertoriilor județene, dedicată unei singure epoci istorice și cu un aspect inedit în cadrul istoriografiei noastre arheologice; dacă privim în anii din urmă, ea își găsește totuși un corespondent apropiat într-o altă lucrare de tip repertoriu, extrem de utilă, aparținând colegilor de la Tulcea: Fl. Topoleanu, G. Jugănar, C. Micu, S. Ailincăi, Fl. Mihail, A. Stănică, I. Costea, *Inventarierea siturilor arheologice din județul Tulcea. Studiu de caz: mormintele tumulare. I* (Tulcea, 2008), consacrată unui segment științific perfect delimitat, ceea ce face ca detalierea să fie maximă, comparativ cu repertoriile de anvergură. Reperarea obiectivelor arheologice cu ajutorul modulelor GPS (așa cum a reușit și colegul Vasile Diaconu în multe situații) este astăzi evident necesară, la fel ca delimitarea exactă a suprafețelor siturilor, mai ales în aceste timpuri când diversele lucrări antropice le afectează tot mai mult, așezări sau necropole dispărând încă sub lama buldozerelor. Volumul merită a fi parcurs de către toți cei interesați: muzeografi, cercetători, arheologi, personalul din administrație și nu numai, el reprezentând încă un instrument de lucru adus în cercurile științifice și ale funcționarilor direcțiilor județene de cultură, în beneficiul statului român, care are menirea de a cuantifica descoperirile și de a le proteja pentru viitor.

BOGDAN PETRU NICULICĂ

ALTAY COŞKUN and ALEX MCAULEY (editors), *Seleukid Royal Women. Creation, Representation and Distorsion of Hellenistic Queenship in the Seleukid Empire*, Franz Steiner Verlag: Stuttgart 2016 (Historia Einzelschriften 240), 322 p.

Volumul colectiv asupra căruia dorim să atragem atenția cu acest prilej reunește o parte a comunicărilor prezentate la Montreal în februarie 2013, în cadrul unui workshop reprezentând cea de a IV-a ediție a seriei *Seleukid Study Day*. Revigorarea în ultimii ani a interesului față de problematica seleucidă a antrenat tot mai mulți eleniști de notorietate într-un *network* în contextul căruia celor doi editori amintiți mai sus – și în primul rând lui A. Coşkun – le-a revenit un rol cât se poate de important ca factori coagulanti într-un orizont de interese aparent cât se poate de divergente din perspectiva domeniilor de specialitate și a abordărilor metodologice. O dovedește cu prisosință chiar această culegere de studii aferente filologiei clasice și orientale, epigrafiei grecești, numismaticii, istoriei artei și studierii genurilor (*Gender Studies*). Așa cum – pe bună dreptate – se atrage atenția în prefață, *Seleukid Royal Women* poate fi considerată nu doar cea mai cuprinzătoare abordare interdisciplinară a unui subcapitol al istoriei seleucide, dar și a regalității feminine în general ca aspect important al rolului jucat de genuri în lumea antică. Interesul cercetării a fost orientat în egală măsură atât asupra felului cum imaginea impusă de legitimarea puterii a fost înfrumusețată și transfigurată de contemporani și de tradiție, cât și asupra datelor biografice reale, în măsura în care reconstituirea acestora a fost permisă de sursele aflate la dispoziție. Cele 12 capitole, precedate de două contribuții introductive și urmate de bibliografie, indici și patru tabele genealogice, au fost structurate în conformitate cu trei părți menite să reliefeze cât mai complex tabloul femeii de la curtea seleucidă.

În partea introductivă, mai întâi, Hans Beck atrage atenția asupra statutului social quasi-similar al femeii romane și a celei chineze, chiar dacă vorbim despre civilizații sensibil diferite și care aveau cel mult o idee vagă una de cealaltă. Odată cu expansiunea romană spre est și înglobarea fostelor regate elenistice, se micșorează și distanța dintre cele două imperii, dar relațiile dintre

acestea aveau să depindă în continuare de intermediari. Reținem, astfel, rolul acestei succinte contribuții introductive, *Noble Women in China, Rome, and in-between – A prologue* (p. 13–16) – de a atrage atenția asupra seleucizilor, ca moștenitori ai celei mai mari părți a sistemului rutier regal persan (pe baza căruia avea să se constituie viitorul drum al mătăsii), ca intermediari culturali la o scară fără precedent. Totodată, regatul acestora se prezintă el însuși ca o „tapițerie culturală” uriașă, înglobând un volum enorm de formațiuni politice și sociale locale diferite, de entități regionale, de circumstanțe economice, de tradiții religioase¹. Tot în partea introductivă, Altay Coşkun and Alex McAuley propun un istoric al cercetării femeilor regale seleucide în istoriografia modernă², ca și o trecere în revistă – succintă, dar cât se poate de explicită – a contribuțiilor cuprinse în volumul de față.

I. Experimenting with the Role of the Royal Consort: the First Two *Basilissai* of the Seleukids

Prima parte cuprinde patru studii. Ann-Cathrin Harders (*The Making of a Queen – Seleukos Nikator and His Wives*, p. 25-38) reflectează asupra ideii de *basilissa* și a felului în care lumea elenistică de după Alexandru reacționează la prezența unei regine ca „parte complementară” la persoana regelui și ca intermediar între *basileus* și *polis*. Pentru a domni cu succes, un dinast elenistic nu avea nevoie neapărat de o regină, iar acordarea acestui statut soției sau soțiilor, ca în cazul lui Seleukos Nikator, ținea de rațiuni de legitimare a puterii și/sau de stabilirea unor alianțe diplomatice importante în ecuația a ceea ce autoarea numește inspirat ‘Game of Thrones’³. Subiectul este continuat și aprofundat de David Engels și Kyle Erickson (*Apama and Stratonike – Marriage and Legitimacy*, p. 39-65). Primelor două regine seleucide le-a revenit un rol crucial în evoluția mitologiei dinastice în cel mai vast și mai complex regat elenistic sub raportul tradițiilor locale. Dacă în primele două secțiuni ale studiului este analizată evidența documentară pentru Apama și Stratonike, în încercarea de a le plasa în contextul lor familial, cu afilieri etnice și implicații politice, alte două subcapitole sunt consacrate surselor persane și altor tradiții orientale care ar fi influențat crearea rolului celor două regine la curtea seleucidă și în imaginarul generațiilor ulterioare. În continuare, Eran Almagor

Sardis. A new approach to the Seleucid empire, Berkeley & Los Angeles 1993.

² Printre predecesorii care au contribuit la o mai bună cunoaștere a reginelor ptolemaice (enumerați de cei doi autori în n. 2 de la p. 17) nu ar fi trebuit să lipsească H. Heinen – ne referim, în primul rând, la cartea *Kleopatra-Studien. Gesammelte Schriften zur ausgehenden Ptolemäerzeit*, Konstanz 2009.

³ Este vorba de altfel de titlul unui film celebru de dată recentă, pe care îl va fi urmărit și autoarea, chiar dacă aceasta evită orice aluzie în acest sens.

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279.

¹ Să ne fie permis a cita aici cele trei lucrări recente mai importante care par să-l fi inspirat pe autor în definirea cadrului demersului propriu – A.-C. Harders, *Suavissima soror. Untersuchungen zu den Bruder-Schwester-Beziehungen in der römischen Republik*, München 2008; Lewis, M. E., *The Early Chinese Empires: Qin and Han*, Cambridge/Mass 2007; A. Kuhrt & S. Sherwin-White, *From Samarkhand to*

(*Seleukid Love and Power: Stratonike I*, p. 67-86) propune atenției cel mai cunoscut eveniment legat de Stratonike I – povestea de dragoste a acesteia cu Antiochos I, fiul lui Seleukos I din căsnicia întemeietorului dinastiei seleucide cu Apame. Tradiția literară elenistică, perpetuată pe filieră romană, a reținut dimensiunea romantică a unui mariaj spectaculos dintre un fiu și o mama vitregă, cu acordul soțului acesteia, și ca atare cu atât mai neobișnuit pentru un grec. În realitate, „sâmburele rațional” al acestei istorii pare să fi fost tradiția achemenidă legată de asocierea la domnie a fiului suveranului, însoțită uneori de transmiterea sau preluarea uneia dintre soțiile tatălui sau chiar a întregului harem. Aceasta l-ar fi putut determina pe Seleukos Nikator să anunțe în 294/3 a.Chr. divorțul său de Stratonike, pe care o transmitea ca soție fiului Antiochos, odată cu delegarea responsabilităților privind guvernarea părții estice a regatului. În încercarea de a propune o reconstituire mai credibilă a contextului, autorul își structurează demersul de cercetare în trei părți, numite ‘power’ (unele posibile precedente de la curtea achemenidă pentru actul comis de Seleukos), ‘propaganda’ (versiunea oficială a gestului și justificarea acestuia), respectiv ‘passion’ (analiza surselor literare care înfrumusețează calculul politic). Gillian Ramsey (*The Diplomacy of Seleucid Women: Apama and Stratonike*, p. 87-104) insistă asupra participării celor două regine la activități diplomatice menite să consolideze și să extindă autoritatea seleucidă. Chiar dacă tradiția antică a reținut momentul căsătoriei celor două femei ca punctul culminat al existenței lor, pentru constituirea regalității lui Seleukos a contat implicarea de durată a soțiilor acestuia ca actori importanți și dinamici într-o rețea vastă de relații personale definitorii pentru împletirea moștenirii persane și a celei macedonene sub sceptrul unui singur domnitor.

II. Representation, Visibility and Distorsion of Seleukid Queenship

Cea de-a doua parte include trei contribuții. Altay Coşkun (*Laodike I, Berenike Phernophoros, Dynastic Murders, and the Outbreak of the Third Syrian War [253-246 BC]*, p. 107-134) încearcă să demonstreze că ipostaza de prototip al reginelor diabolice în care apare Laodike I, persistentă în tradiția literară antică și modernă, nu pleacă neapărat de la fapte reale. „Presa proastă” – prin care s-a urmărit atribuirea mai multor asasinatelor primei soții a lui Antiochos al II-lea – ar fi apărut la curtea lui Ptolemaios al III-lea Euergetes, în căutarea unor rațiuni mai nobile pentru declanșarea celui de-al treilea război sirian. Altfel, la moartea lui Antiochos în 246, Seleukos, fiul acestuia din căsătoria cu Laodike, era deja coregent, ceea ce face și mai improbabilă necesitatea asasinării regelui, a celei de-a doua soții Berenike și a fiului lor minor. Brett Bartlett (*The Fate of Kleopatra Tryphaina, or: Poetic Justice in Justin*, p. 135-142) reflectează asupra reprezentării reginelor seleucide în cartea a 39-a a *Epitome*-lor lui Justinus după *Historiae Philippicae* a lui Trogus. Atenția este concentrată

asupra atrocităților legate de Kleopatra Tryphaina, sora-soție a lui Antiochos al VIII-lea Grypos, dar și asupra distorsiunii de către Justinus a faptelor și a textului original al lui Trogus. Sheila Ager și Craig Hardiman (*Female Seleukid Portraits: Where Are They?*, p. 143-172) analizează sursele literare, numismatice, epigrafice și arta sculpturală privind portretistica femeilor regale din primul secol și jumătate de existență a Regatului Seleucid. Spre deosebire de contemporanii din Egiptul Ptolemaic, regii seleucizi nu promovează vizibilitatea femeilor lor anterior secolului al II-lea. Abia odată cu Laodike a IV-a cunoaștem primul portret numismatic al unei femei seleucide, deși implicarea lor socială a fost una cât se poate de activă încă de la constituirea regatului. Grăitoare în acest sens este evidența epigrafică, sintetizată în două tabele la p. 151-153. După Laodike a V-a prințelese ptolemaice își fac loc în linia dinastică seleucidă, ceea ce a determinat și adoptarea limbajului vizual ptolemaic în portretistica monetară.

III. Dynastic Inter-marriage and Hellenistic Queenship in the Shadow of the Seleukids

Ultima parte este și cea mai amplă, fiind alcătuită din cinci studii. Alex McAuley (*Princess & Tigress: Apama of Kyrene*, p. 175-189) o readeuce în discuție pe Apama, o fiică a lui Antiochos I, căsătorită cu Magas din Kyrene. Intrată ulterior într-un con de umbră, aceasta reapare brusc în atenția publică la moartea soțului în 250, odată cu mobilizarea casei natale împotriva celei nuptiale, pentru a-l înlocui pe Ptolemaios al III-lea cu Demetrios, soțul fiicei sale Berenike și de care era legată printr-o intrigă amoroasă scandalosă. O dată în plus, apare evident că rolul femeilor seleucide în rețeaua diplomatică a vremii și în viața de la curte era sensibil mai mare față de cum am fi tentați să considerăm la o simplă trecere în revistă a surselor fragmentare ajunse până la noi. Ideea este continuată și aprofundată de Richard Wenghofer și Del John Houle (*Marriage Diplomacy and the Political Role of Royal Women in the Seleukid Far East*, p. 191-207). Deși datele literare și onomastice privind diplomația mariajului și rolul politic al femeilor regale în ținuturile orientale îndepărtate ale regatului seleucid sunt puține, tradiția persană, preluată de Alexandru și continuată cu succes de seleucizi, a permis păstrarea controlului asupra satrapiilor superioare, între care Bactria și India, până la domnia lui Eukratides I (cca. 170-145 a.Chr.). În acest sens, femeile seleucide par să fi jucat un rol cheie în conferirea legitimității regale dinastiilor vasali de la marginile răsăritene ale imperiului. Rolf Strootman (*‘The Heroic Company of My Forebears’: the Ancestor Galleries of Antiochos I of Kommagene at Nemrut Dağı and the Role of Royal Women in the Transmission of Hellenistic Kingship*, p. 209-229) atrage atenția asupra perioadei de declin a dinastiei seleucide, odată cu

ofensiva victorioasă a părților în anii 140-130 a.Chr. Vacuumul de putere apărut în partea de vest/anatoliană a imperiului a stimulat dinastia ai unor formațiuni statale odinioară clientelare să concureze pentru titlul imperial de „rege al regilor”. Antiochos I Theos, care a domnit la Commagene între cca. 70 și 36 a.Chr., și-a susținut pretențiile de *Basileus Megas* mai cu seamă prin amenajarea unui sanctuar monumental pe Nemrut Daği, cel mai înalt vârf din munții Taurus. Patru terase, orientate în conformitate cu cele patru puncte cardinale, atrăgeau atenția vizitatorilor, prin sculpturi și inscripții, asupra strămoșilor achemenizi și seleucizi ai dinastului. Dacă în cazul achemenzilor este vorba exclusiv de ascendenți pe linie masculină, tradiția seleucidă ajunge să ofere pretenții imperiale descendenților pe linie matrilineară, ceea ce subliniază o dată în plus importanța femeilor seleucide ca factori de legitimare a puterii regale. Julia Wilker (*A Dynasty without Women? The Hasmoneans between Jewish Traditions and Hellenistic Influence*, p. 231-252) propune un punct de vedere asupra influenței pe care propaganda de la curtea seleucidă a avut-o asupra dinastiilor în ascensiune de la marginile imperiului, chiar dacă religia interzicea evreilor să stabilească legături matrimoniale cu familii de altă credință. Totodată, sursele antice oferă foarte puține date despre femeile regale hasmoneene, ceea ce dovedește că la curtea din Iudeea femeile erau ținute „mai invizibil” prin comparație cu ceea ce se întâmpla la curțile seleucizilor târzii. Dar – așa cum încearcă să demonstreze autoarea – aceasta nu înseamnă că soțiile hasmoneilor nu au avut un rol în accederea la domnie a bărbaților sau chiar în asumarea domniei în calitate

de regine, ca în cazul lui Salome Alexandra. Adrian Dumitru (*Kleopatra Selene – A Look at the Moon and Her Bright Side*, p. 253-272) readuce în atenție biografia extraordinară a ultimei regine seleucide, Kleopatra Selene – fiică a lui Ptolemaios al VIII-lea, soție a altor doi regi ptolemaici (Ptolemaios al IX-lea și al X-lea), a trei regi seleucizi (Antiochos al VIII-lea, al IX-lea și al X-lea) și mamă a ultimului rege seleucid unanim recunoscut, Antiochos al XIII-lea. Puținele date literare și numismatice au generat destule puncte de vedere controversate în literatura modernă. Fără a se pierde în aceste dispute, autorul discută convingător despre rolul politico-diplomatic al Kleopatrei Selene, insistând mai mult asupra „părții luminoase a lunii”.

Cartea se încheie cu o bibliografie comună (*Consolidated Bibliography*)⁴, un indice util mai ales pentru reperarea mai lesnicioasă a pasajelor din autori și a numelor antice⁵, ca și cu patru tabele genealogice, întocmite de Alex McAuley, care permit o vizualizare sintetică a Seleucizilor timpurii, a Seleucizilor târzii, a Ptolemeilor și a Antagonizilor. Mai apreciem ținuta grafică excelentă a lucrării și calitatea efortului editorial depus în obținerea unui discurs omogen și bine documentat, indiferent de abordarea metodologică propusă de autori. Suntem convinși că volumul „Seleucid Royal Women” va rămâne pentru multe decenii o carte de referință pentru toți cei interesați de Regatul Seleucid și de statutul femeii la curțile elenistice în general⁶.

VICTOR COJOCARU

NICOLAE CĂTĂLIN RIȘCUȚA, IOSIF VASILE FERENCZ, OANA TUTILĂ BĂRBAT (editors), *Representations, Signs and Symbols. Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, 375p.

Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva are, cel puțin de câțiva ani, lăudabilul obicei de a organiza o serie de colocvii cu caracter internațional, care strâng laolaltă cercetători care aduc în prim-plan contribuții științifice demne de remarcat în arealul cercetării

⁴ Respectăm opțiunea editorilor, dar personal am fi preferat liste ale literaturii folosite după fiecare capitol, ceea ce ar fi ușurat misiunea cititorului interesat să urmărească trimiterile bibliografice.

⁵ Pentru *index rerum*, ne scapă rațiunea includerii unor termeni, cu am fi – pentru a da doar un singur exemplu – *Moral(izing account)*. Totodată, poate ar fi fost mai potrivit

arheologice românești și nu numai. Meritul se dublează prin valorificarea într-un mod fericit a rezultatelor obținute în urma acestor manifestări științifice. Fie că a fost vorba despre colocvii axate pe un domeniu restrâns din domeniul arheologiei, precum obiectele mici, jucăriile și jocurile în perioada antică sau au fost propuse arii tematice mai generoase, volumele publicate în condiții foarte bune au intrat în circuitul internațional cu o foarte bună vizibilitate. Este și cazul lucrării *Representations, Signs and Symbols. Religion And Magic*, publicată la editura Mega

ca etnonimele să fie catalogate la *index nominum*, nu la *index rerum*.

⁶ Pentru alte două recenzii, publicate online, vezi Ivana Savalli-Lestrade, în: *Sehepunkte*, 16 (2016), Nr. 11 [15.11.2016] <www.sehepunkte.de/2016/11/29002.html>, respectiv Sonja Richter, în: *H-Soz-Kult* [09.01. 2017] <www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-25958>.

în anul 2015, mărturie peste timp a colocviului cu același titlu organizat de către Muzeul din Deva în perioada 27-28 martie 2014.

Remarcăm, încă de la început, preocuparea îndrituită a editorilor, suplinită de profesionalismul editurii, de a impune standarde ridicate de publicare pentru materialele primite. Folosirea ca limbă de publicare exclusiv a limbii engleze conferă acestei lucrări și o unitate de abordare și percepție, nu numai de structură. Totuși, poate că un *Cuvânt înainte* la acest volum, în care să fie descrise și câteva argumente care au stat la baza organizării colocviului, eventual un program extins al acestuia, ar fi fost de dorit. Oricum, volumul în sine „mărturisește” destul de mult din intențiile autorilor și ale editorilor.

Cele 18 studii și articole care se regăsesc în volum, ale unor cercetători din România, Serbia, Ungaria și Germania, pigmentează și, pe alocuri, chiar ridică semnificativ calitatea cunoașterii unor subdomenii foarte alunecoase în cercetarea istorică și arheologică, precum semnele, simbolurile și semnificațiile utilizării lor de către comunitățile umane în diverse perioade ale timpului istoric.

Din Neolitic până în perioada medievală și chiar în modernitate, din arealul vestic, european, până în îndepărtata Chină, multe dintre aceste componente tainice și provocatoare ale existenței umane sunt supuse dezbaterii și analizei din perspective diverse. În general, se pune accent pe interpretarea semnificațiilor simbolice ale unor complexe, obiecte sau simple registre decorative de pe artefacte identificate în urma cercetării arheologice. Sunt avansate ipoteze despre presupuse corelații cu preocupările cotidiene ale indivizilor și comunităților din ariile cercetate.

Un prim material, cel al cercetătoarei sârbe Selena Vitezović, se intitulează *Animal Symbolism in Starčevo Culture*. Pe lângă reprezentările figurate, în special figurine și amulete zoomorfe, sunt incluse în această categorie, a pieselor reprezentative pentru simbolistica culturilor neolitice, și artefactele din oase și coarne de animale, precum ustensile, bijuterii și arme. Studiul *The Mask Illusion from the Late Copper Age Site Balatonőszöd*, al lui Tünde Horváth, propune o foarte interesantă abordare și interpretare a unei măști ceramice din Epoca bronzului târziu. Anumite percepții senzoriale oferite de acest tip de obiect sunt incluse în universul spiritual al individului și al grupurilor din care făcea parte.

În următorul articol se revine la simbolistica inspirată din reprezentările și artefactele zoomorfe. Cornelii Beldiman, Dan Lucian Buzea, Diana-Maria Stancz și Björn Briewig, în *Symbolic Red Deer Antler Artefacts in the Wietenberg Culture Area. Zoomorphic Plate Discovered at Șoimeni, Harghita County*, fac referire la piesele din corn de cerb, folosind ca pretext descoperiri din situl arheologic de epoca bronzului de la Șoimeni, județul Harghita.

La același interval cronologic, respectiv cultura

Wietenberg, se opresc cercetătorii din Deva, Antoniu Marc, Cristina Bodó, Ioana Barbu și Marius Barbu. Pun în discuție, în articolul *Representation and Symbol Reflected by Two Bronze Age Artefacts from Uroi-Sighet (Hunedoara County)*, două piese care susțin argumentativ venerarea unor divinități plurivalente în situl supus discuției.

Bronze Age Artefacts Made of Perforated Sheels Discovered in a Ritual Complex from Transylvania este un scurt articol al lui Cornelii Beldiman, Diana-Maria Stancz, Marius Barbu și Mihaela Maria Barbu, în care sunt supuse atenției mai multe piese ceramice, osteologice și din scoică de apă dulce descoperite în situl de epoca bronzului de la Uroi-Sighet, într-un depozit cu valoare ritualică. Ținta acestui studiu este realizarea unei analize complexe a scoicilor perforate descoperite în respectiva groapă cu semnificație ritualică, așa cum o cataloghează autorii.

Cristian Schuster, în *Religion and Magic of the Bronze Age Communities between the Carpathian Mountains and the Danube River (the Tei Culture). Some Possible Proves*, încearcă să identifice acele elemente reprezentative în exprimarea spirituală și religioasă a comunităților din cultura Tei, din zona de sud a României. În ciuda evocării unei serii destul de consistente de complexe și artefacte din arealul vizat, autorul rămâne prudent în a atribui acestora o incontestabilă valoare religioasă și/sau magică.

Funcții rituale legate de manifestări șamanice consideră că ar fi avut și artefactele din oase de animale și corn, precum și vasele ceramice descoperite la Șoimuș-Teleghi, puse în discuție de Nicolae Cătălin Rîșcuța și Antoniu Tudor Marc în *Cultic Discoveries from Late Bronze Age Settlement from Șoimuș-Teleghi (Hunedoara County)*.

În scurta descriere a contribuțiilor la acest volum remarcăm, prin prisma lucrărilor publicate, o foarte bună reprezentare a epocii bronzului. În acest context, lucrarea *Exploring The Fields of Ritual and Symbolism. A Late Bronze Age Discovery from Vlaha, Cluj County*, având ca autori pe Mihaela Savu și Florin Gogâltan, încearcă o interpretare a valorii simbolice a două artefacte inedite descoperite într-o groapă din situl arheologic Vlaha. Este vorba despre două mâini din ceramică, unice în arealul cercetat, și care deschid o serie de discuții despre utilizarea lor în ritualuri specifice comunităților epocii bronzului.

Cu următoarea contribuție, care aparține lui Cristian Ioan Popa, *Representation of a Keftiu Type Ingot on a Bronze Belt Plate from Transylvania and Its Connections*, în fapt, traducerea în limba engleză a articolului publicat în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 6, 2014, p. 211-251, trecem către perioada hallstattiană. Un fragment de placă de centură din bronz, descoperit în depozitul Gușterița II, face obiectul acestui articol. Este vorba despre relația identificată între reprezentările de pe această piesă, mai ales a unui lingou de tip *keftiu*, și credințele magico-religioase ale purtătorilor acestei piese.

În același context, al interpretării reprezentărilor de pe artefacte, cercetătorul maghiar Gábor Ilon, în *Customized Sacrificial Semiotics? The Motifs of a Sword Unearthed in Hajdúböszörmény and Its Analogies in Western Hungary*; Csöngé, folosește ca argument o serie de motive decorative de pe săbii datate în perioada de început a Hallstatt-ului, găsite în Ungaria, pentru a identifica, în opinia sa, etapele din ciclul vieții, până chiar la renaștere.

Nona Palincaș, în *A Woman-Related Ritual in Early Iron Age Popești (Southeast Romania, 9th Century BCE)*, redă unele interpretări interesante ale unei gropi rituale din epoca timpurie a fierului, descoperită în județul Giurgiu. Pe baza materialului ceramic cu elemente ale formelor feminine, dar și conform dispunerii artefactelor, se deduce că ar fi fost o groapă ritualică posibil legată de manifestări ale sărbătorii grecești *Thesmophoria*.

Un interesant și inedit studiu este *The Magic of Sounds. A Ceramic Rattle from The La Tène Grane No.1 at Fântânele – „Dăbu Popii” and Its Functional and Symbolic Significance*, scris de Aurel Rustoriu și Sándor Berecki. Funcția apotropaică a artefactului zornăitor, menit să înlăture prin sunetul său spiritele rele din preajma membrilor expuși ai comunității, pare a fi prima opțiune a autorilor în interpretarea simbolisticii piesei.

A doua epocă a fierului este reprezentată și în articolul lui Iosif Vasile Ferencz, *Signs and Marks of Personal Identity Worn between the two Worlds in Transylvania in the Early and Middle of the Second Iron Age*. Autorul se referă la artefactele identificate în inventarele funerare ale celților din Transilvania, cărora le atribuie valoare de marcă a identității personale a indivizilor atât pentru ce au însemnat în această lume, cât și în cea de după moarte.

A „*Kernos*” *Vessel from Uroi-Pod Mureș (Hunedoara County) and the Problem of a Ritual Pit* este materialul scris de Ioan Alexandru Bărbat, Oana Tutilă Bărbat și Cristina Maria Mitar, în care este analizat un vas de tip *kernos* în relație directă cu groapa rituală în care a fost identificat și cu o analiză detaliată a analogiilor descoperite la nordul Dunării în perioada de final a epocii fierului.

Cu studiul *Pouring the Water, Offering and Wine. Instrumenta Sacra Depicted on Votive Altars from Roman Dacia*, al Silviei Mustăță, se trece la epoca romană din Dacia. Aici se realizează o interesantă analiză a reprezentărilor pe monumentele sculpturale din Dacia a 14 vase cu caracter ritual, care redau, posibil, forme ale unor vase metalice de tipul urcioarelor și a castroanelor cu mâner tubular. Apariția acestor *instrumenta sacra* reprezenta un obicei extins în lumea romană, dar care a devenit, la un moment dat, cel puțin în Dacia, doar o expresie a talentului decorativ al cioplitorilor.

Nu putea lipsi dintr-un volum cu o asemenea temă nici un subiect despre depunerile votive practicate în mediul militar din Dacia. David Petruț, în *Aspects of Military Cult Practice in Roman Dacia. The Case of a Possible Miniature Votive Offering from the Fort at Buciumi in Dacia Porolissensis*, pune în discuție o categorie interesantă de artefacte, vasele miniaturale, cărora le atribuie posibile valențe cultice, rituale. Pretextul îl constituie descoperirile din castrul roman de la Buciumi.

Articolul lui Silviu Oța, *Ring Decorated with Antropomorphic Representations (11th-12th Centuries)* face trecerea, destul de abrupt, la perioada bizantină. De altfel, regiunile țintă ale materialului sunt Banatul și Dobrogea unde s-au descoperit inele cu reprezentări antropomorfe interpretate ca având un rol protector pentru purtători.

Alexandru Gh. Sonoc încheie volumul cu un material inedit. În lucrarea sa, *A Chinese Charm with Erotic Renderings from the Collection of the Brukental National Museum and Its Cultural and Historical Meaning*, analizează o piesă de tip amuletă utilizată, probabil în secolul al XIX-lea AD în spațiul chinez și ajunsă pe teritoriul României prin intermediul colecționarilor de antichități. Remarcăm și apreciem analiza foarte detaliată a reprezentărilor, simbolurilor identificate și, în aceeași măsură, interpretările foarte precise și documentate ale acestor elemente, care au stârnit un interes cel mult moderat până acum în mediile științifice românești.

Prin urmare, volumul, prezentat foarte pe scurt, reușește să atingă subiecte variate, dar incluse în aceeași anvelopă tematică, din arealuri geografice diverse. Condițiile de publicare sunt bune, cu observația că anumite imagini ar fi putut avea o calitate superioară. Mici neajunsuri legate de redarea anumitor idei, uneori trunchiat și inconsistent, inadvertențele stilistice și de limbă sau calitatea anumitor imagini nu împietesc substanțial asupra calității în ansamblu a materialelor publicate.

Remarcăm și prețuim tendința de a valorifica multe dintre săpăturile realizate în zona Transilvaniei, atât cele cu caracter de salvare-preventive, dar și cele sistematice. În condițiile în care publicarea materialului scos din săpături reprezintă o problemă, astfel de volume, stimulate de organizarea unor colocvii de calitate, în care sunt „periate” lucrările propuse, nu pot fi decât de dorit.

Utilitatea științifică a unui astfel de volum este incontestabilă, mai ales că el se înscrie într-o serie mai largă de publicații, care cataloghează Muzeul din Deva ca un nucleu consistent pentru cercetarea arheologică românească, așa cum trebuie să se distingă orice muzeu de profil.

DAN APARASCHIVEI

GEORGE BILAVSCHI, *Unelte agricole din Moldova medievală*, Editura Istros, Brăila, 2016, 488 p.

Cercetarea Evului Mediu în spațiul carpatodunăreano-pontic, intensificată cu deosebire în ultima jumătate de veac, a obținut, după cum este îndeobște cunoscut, rezultate de mare valoare, care au evidențiat aspecte interesante și inedite din evoluția societății locale, oferind astfel posibilități mai largi de a reconstitui cât mai aproape de adevăr unele din realitățile acestei perioade.

În ansamblul acestor ample cercetări, acele întreprinse în regiunile carpatonistriene ocupă un loc aparte, nu numai prin varietatea aspectelor investigate, ci mai ales prin valoarea evidentă a informațiilor puse constant în circuitul științific.

Aceste remarcabile rezultate nu ar fi fost însă posibile fără aportul direct și bine orientat al cercetărilor arheologice, domeniu de investigație care, prin metodele sale de prospectare, documentare și prelucrare a datelor obținute, a putut aduce an de an contribuții semnificative pentru înțelegerea deplină a unor multiple și definitorii aspecte de ordin social, economic, cultural și politic, completând uneori în chip hotărâtor datele oferite de documentele scrise ale vremii.

Între aceste contribuții o pondere însemnată o au acelea referitoare la cunoașterea culturii materiale, vestigiile scoase la iveală de cercetările arheologice dezvăluind specialistului realități noi și interesante puțin sau deloc regăsite uneori în conținutul actelor scrise medievale. În legătură cu aceste aspecte trebuie reținute mai ales datele referitoare la ocupațiile principale ale locuitorilor din regiunile menționate, între care un loc aparte l-a ocupat fără îndoială practicarea agriculturii.

În acest sens este în parte cunoscut că preocupările științifice privitoare la cunoașterea acestei ocupații sunt relativ numeroase, o serie de studii și articole, mai rar lucrări de amploare, prezentând contribuții semnificative la evidențierea ponderii economice pe care, în general, agricultura a avut-o în cadrul societății medievale românești.

Cu toate acestea, o lucrare de anvergură menită să valorifice deopotrivă ansamblul informațiilor izvoarelor scrise ale vremii și descoperirile arheologice referitoare la instrumentarul agricol a lipsit până nu demult pentru spațiul geografic menționat, limitând într-o anumită măsură aprecierea corectă a importanței reale a uneltelor agricole folosite de-a lungul secolelor.

Realizarea unei atari monografii, deosebit de complexă în structura ei și nu lipsită de unele dificultăți inerente, datorită numărului și varietății vestigiilor, și-a asumat-o cu responsabilitate și cu un vădit interes științific domnul George Bilavschi prin lucrarea intitulată, *Unelte agricole din Moldova medievală*, apărută în anul 2016 la Editura Istros din Brăila, în colecția *Teze de doctorat – Istorie*, organizație care activează sub egida Muzeului de

istorie din localitate sub atenta îngrijire a domnului Ionel Căndea, directorul instituției.

Trebuie să reținem de la început constatarea că prezenta lucrare este corolarul unei ample și competente activități de cercetare depusă de autor timp de mai mulți ani, în care multitudinea, pertinența și acribia analizelor întreprinse etalează cu claritate valoarea științifică deosebită a rezultatelor obținute. Această valoare este, în stadiul actual al cercetărilor, mult sporită prin aceea că, deocamdată, așa cum am mai menționat, monografia elaborată de domnul George Bilavschi este singura de acest fel realizată pentru regiunile dintre Carpați și Nistru, referitoare la vestigiile arheologice prin care sunt atestate în vremea evului mediu practicile agricole și în același timp un exemplu care ar trebui urmat și pentru alte provincii istorice românești.

Lucrarea beneficiază de o frumoasă prefață datorată academicianului Victor Spinei în care sunt evidențiate valoarea și actualitatea temei cercetate. În continuare sunt incluse mai multe capitole și subcapitole, bine structurate, în care sunt pe larg prezentate istoriografia problemei, terminologia agrară, trăsăturile fizico-geografice ale spațiului est-carpatic, descrierea uneltelor agricole, evoluția agriculturii medievale în Moldova, urmate de considerații finale la care se adaugă un amplu repertoriu al descoperirilor, o bogată bibliografie de specialitate și ilustrația aferentă, precum și un rezumat extins în limba engleză.

Sprrijinindu-se deopotrivă pe informațiile izvoarelor scrise medievale și pe bogatele descoperiri arheologice, lucrarea prezintă o serie de aspecte referitoare la practicile agricole, deosebit de interesante și semnificative pentru buna înțelegere a acestei principale ocupații într-o epocă istorică deosebit de complexă și tensionată din punct de vedere politic. Este subliniată cu bogate și convingătoare argumente sorgintea latină a lexicului de bază utilizat în agricultură, vechimea utilizării agricole, dar și ponderea economică a acestei ocupații în cadrul comunităților sătești locale.

În legătură cu aceste aspecte reținem mai ales ampla clasificare a uneltelor pe care autorul o face bazat în principal pe criterii morfologice, structurale, funcționale și cronologice, etalând astfel marea varietate a instrumentarului agricol și larga lui utilizare de-a lungul secolelor în zone de relief propice unor asemenea activități.

Menționăm că autorul lucrării a elaborat pentru fiecare grup de unelte agricole adevărate mici monografii, în care se regăsesc detaliat toate datele necesare cunoașterii lor, referitoare la tipologie, funcționalitate și cronologie, fiecare unealtă beneficiind de o temeinică documentare. Cu acest prilej, sunt formulate corect noi puncte de vedere oferind necesare posibilități de a înțelege evoluția și semnificația lor în timp și spațiu. În legătură cu acestea trebuie remarcate eforturile autorului de a încadra

corect și numeroasele descoperiri fortuite, care nu au beneficiat de observații riguroase referitoare la condițiile în care au fost găsite. Este de asemenea meritul lui George Bilavschi de a fi luat în discuție și descoperirile de utilaj agricol din perioada imediat anterioară secolului al XI-lea, în ideea de a urmări într-un cadru cronologic mai larg evoluția diferitelor tipuri de unelte și transformările pe care unele dintre ele le-au înregistrat de-a lungul timpului.

Într-o altă ordine de idei, este tot atât de important de reținut și faptul că, autorul monografiei nu s-a mărginit doar la prezentarea detaliată a instrumentarului agricol, ci a insistat asupra difuzării în spațiu a categoriilor principale și, nu în ultimul rând, a rentabilității lor economice. În acest sens, hărțile care prezintă diferitele tipuri de descoperiri pe etape cronologice evidențiază raritatea sau chiar lipsa lor în anumite zone, cum sunt cele de câmpie, dar mai ales cele de stepă, situație care nu este întotdeauna consecința carenței cercetărilor arheologice ci, fie a structurii solurilor și a climei, fie a situațiilor politice existente în anumite perioade.

Alături de contribuțiile menționate o apreciere specială merită repertoriul descoperirilor de unelte agricole medievale. Alcătuit alfabetic pe localități el prezintă toate vestigiile de acest gen cunoscute, fiecare însoțite de datele privind dimensiunile, tipologia, încadrarea cronologică, analogiile și informațiile bibliografice necesare. Repertoriul întocmit se constituie astfel într-o excelentă bază de informații care poate oferi noi posibilități de a aborda, într-o viziune mai largă, și alte aspecte referitoare la practicarea îndeletnicirilor agricole din evul mediu.

Concluziile lucrării reieșite din temeinica și atenta analiză întreprinsă de George Bilavschi deschid căi lesnicioase pentru înțelegerea deplină a originii, evoluției și importanței uneltelor agricole, în general, și din evul mediu, în special. În felul acesta a fost posibilă precizarea arhetipurilor și au putut fi determinate și comparate variantele și stabilit algoritmul lor, concomitent cu precizarea circumstanțelor în care s-a produs difuziunea lor în timp și spațiu.

Suntem pe deplin convinși că lucrarea elaborată de cercetătorul George Bilavschi poate fi considerată, fără rezerve, o excelentă sinteză asupra unor importante aspecte din evoluția uneia din cele mai importante activități economice din perioada evului mediu.

Folosind un limbaj adecvat, cu fraze fluente și formulare clară a noilor puncte de vedere, prezenta lucrare monografică este neîndoiește rodul unei activități de investigare remarcabilă, depusă cu acribie și cu încrederea nedeșteptată că numai printr-o astfel de cercetare complexă și atentă pot fi elucidate corect probleme puțin sau incomplet cunoscute. De aceea, credem că publicarea lucrării a constituit un real câștig pentru arheologia medievală a spațiului carpato-nistean, dar fără îndoială și a altor zone de la nordul Dunării de Jos.

În ceea ce privește bibliografia aferentă lucrării credem că și alte publicații ar fi fost binevenite, acestea având directe conexiuni cu tema tratată. În acest sens cităm lucrările și articolele: P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964 sau C. M. Tătulea, *Contribuții la cunoașterea tipologiei, evoluției și răspândirii brăzdarelor romane în Dacia*, în *Oltenia*, IV, 1982, p.47-85.

Firește, aceste mici omisiuni bibliografice nu împieteză valoarea reală a lucrării de față care, așa cum am mai menționat în repetate rânduri, constituie o realizare științifică deosebită în arheologia românească.

Evidențiind încă odată expunerea temeinic documentată a temei prezentate, a analizei pertinente și a punctelor de vedere formulate cu discernământ suntem încredințați că prezenta lucrare, pe lângă substanțiale contribuții la cunoașterea unor importante aspecte de ordin social-economic din perioada evului mediu, va deschide largi căi de abordare a unor noi și interesante probleme privind evoluția societății medievale românești.

DAN GH. TEODOR